

روایت تاریخ رمضان در مشهد



نگاهی به ماه مبارک رمضان و عید فطر در آینه مطبوعات قاجاری

حسین بیات ماه رمضان تنها ماه قمری است که در قرآن کریم به صراحت از آن نام برده و گرامی داشته شده است. «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ...» شاید از همین جهت باشد که ماه رمضان را ماه اسلام نامیده‌اند، چون ماه طاعت، فرمان برداری و تسلیم، بندگی و گسترش معنویت است. این ماه که پیوند اساسی و عمیق با روزه دارد، با روزه شروع می‌شود و با روزه نیز پایان می‌پذیرد. طبق مستندات موجود در عهد قاجار، ماه رمضان و روزه‌داری در آن به گونه‌ای خاص طی می‌شده است؛ مردم در همه امور رعایت حال همدیگر را می‌کرده و به عبادت مشغول بوده‌اند و گذران امور دنیوی نیز با رفاقت و مهربانی همراه بوده است. در گزارش پیش رو نگاهی داشته‌ایم به مسائل، اتفاقات و آداب ماه مبارک رمضان و جشن عید فطر مشهد که در مطبوعات دوره قاجار به تصویر کشیده شده است.

● عید فطر و سرهای ترکمنان!

ایرانی‌ها و به تبع آن مشهدی‌ها در هنگام ماه رمضان رفتاری متفاوت‌تر از سایر اوقات از خود بروز می‌داده‌اند. برای مثال مجال بوده وقت افطار صدای فقیری از کوچه بلند شود و چندین نفر داوطلب برای غذا دادن به او از خانه‌ها بیرون نیایند. همچنین از آنجا که در این ماه کارها تقریباً تعطیل می‌شده و مردم به عبادت مشغول بوده‌اند، اگر کسی طلبی از کسی داشته تا احتیاج مبرم محرک او نمی‌شده و سراغ بدهکار خود نمی‌رفته است. در خانه‌ها هم جز کارهای ناگزیر زندگی کار دیگری از نوکر و خدمتکار توقع نمی‌کرده‌اند. صاحب کار به عمله و بناها مزد تمام می‌داده، ولی بیشتر از نصف روز تقاضای کار نمی‌کرده است.

در کنار همه این‌ها، عروسی هم کمتر اتفاق می‌افتاده، خرید و فروش و معامله‌ای که حاجت به تنظیم قبایله داشته، نبوده. مرافعات شرعی در محاضر علما متوقف می‌شده است. ادارات دولتی باز بوده، ولی کسی رجوع نمی‌کرده و اگر کسی از دولت طلبی داشته در این ماه به مطالبه نمی‌رفته است. به همین نسبت محصلین دیوانی هم دنبال مطالبه بدهکاری افراد نمی‌رفته‌اند. نمونه این رفتار در نوشتارها، خاطرات رجال و سفرنامه‌ها بسیار است. اما به شکل عجیبی در مطبوعات عصر قاجار چیز زیادی یافت نمی‌شود. نخستین اخبار رضائی خراسان که در مطبوعات دوره ناصرالدین شاه (حکومت از ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ قمری) انعکاس یافته به عید فطر مربوط است. این خبر که در شماره ۱۸۳ روزنامه وقایع اتفاقیه به تاریخ ۸ ذی‌قعدة ۱۲۷۰ قمری (برابر با ۱۲ اسد مرداد) ۱۲۳۳ خورشیدی) چاپ شده است، مربوط به وقایع عید فطری است که ۲۷ روز قبل رخ داده است. در ابتدای این خبر چنین آمده است: «خراسان، از قراری که در روزنامه این ولایت نوشته بودند به جهت امنیت راه‌ها، زوار بسیار از اطراف ممالک محروسه به ارض اقدس آمده‌اند و مع هذا در اجناس ماکولات آنجا تسعیری به هم نرسیده است و همه چیز فراوان و ارزان است.»

اگرچه در این خبر نوشته نشده، اما اقامت بیش از یک ماهه زوار در ماه رمضان و بجا آوردن روزه تمام روزه‌های ماه در شهر مشهد یکی از سنت‌های قدیمی دین‌داران ایرانی بوده است که نمونه‌های مطبوعاتی آن در ادامه خواهد آمد. به هر روی در ادامه خبر ولایت خراسان در روزنامه وقایع اتفاقیه، به برگزاری برنامه «سلام عام» اشاره شده که هم‌زمان برگزاری آن در پایتخت شاه قاجاری، در مرکز ولایت ایران نیز برگزار می‌شده است: «دیگر نوشته‌اند که در روز عید فطر، نواب مستطاب، شاهزاده والیتار، فریدون میرزا، فرمانفرمای مملکت خراسان در دیوانخانه بزرگ، انعقاد سلام عام داده و پرده تصویر همایون اعلی حضرت پادشاهی رادر بالای سر نواب معزی الیه قرار داده، مقرب الخاقان میرزا فضل... وزیر نظام و سایر خوانین و صاحب منصبان از میرینجه و سرتیبیان و غیره در سلام مزبور حضور به هم رسانده، اجرای شلیک توپ و غیره به قاعده معموله کرده و ادای خطبه به نام همایون اعلی حضرت پادشاهی نموده، صرف شربت و شیرینی کرده بودند و در بین سلام فرستاد، «ادامه این خبر اتفاق ویژه‌ای را همراه خود دارد که به نظر می‌رسد به واسطه مبارکی این عید بوده و بنا داشته خستگی و بیروزی فرمانفرمای مملکت خراسان رادر تأمین امنیت بخش‌های شمالی این ایالت مضاعف کند، «عالیجاه بزدان ویردی خان، برادر مقرب الخاقان، سام‌خان ایلخانی، بیست نیزه سر از اشرار ترکمن با شش نفر بچه ترکمن و دو رأس اسب پیشکش به حضور نواب معزی الیه آورده، به‌آورنده سرها و فرستاده مشنار الیه هر یک انعامی داده و یک توپ به ترمه نیز به جهت عالیجاه بزدان ویردی خان فرستاده بودند. «بیست سر بریده می‌هاجمان ترکمن، ۶ بچه اسیر و دو رأس اسب، پیش‌کشی است که فرمانفرمای خراسان در عید فطر سال ۱۲۷۰ قمری می‌گیرد!

● ماه شلوغ مشهد

پایان خبر روزنامه وقایع اتفاقیه ۸ ذی‌قعدة ۱۲۷۰ قمری اشاره‌ای هم به ماه مبارک، تعمیرات حرم و خیابان و اطعام هر شبه فقرا در لیالی احیا دارد. در این بخش آمده است: «دیگر نوشته بودند که مقرب الخاقان میرزا فضل... وزیر نظام در انتظام امر سرکار فیض‌آثار، قرارهای درست داده و بعضی جای‌های ایوان طلا و صحن و خیابان و غیره را چنانچه در روزنامه‌های سابق نوشته شده بود در این روزها به اتمام رسانده و بسیار متقن و باصفا کرده‌اند و در ایام ماه مبارک رمضان لیالی احیا را علاوه بر طبخ مقرری سرکار فیض‌آثار، شبی بیست و پنج من برنج، علی‌حده برای فقرا و غربا طبخ نموده‌اند.»

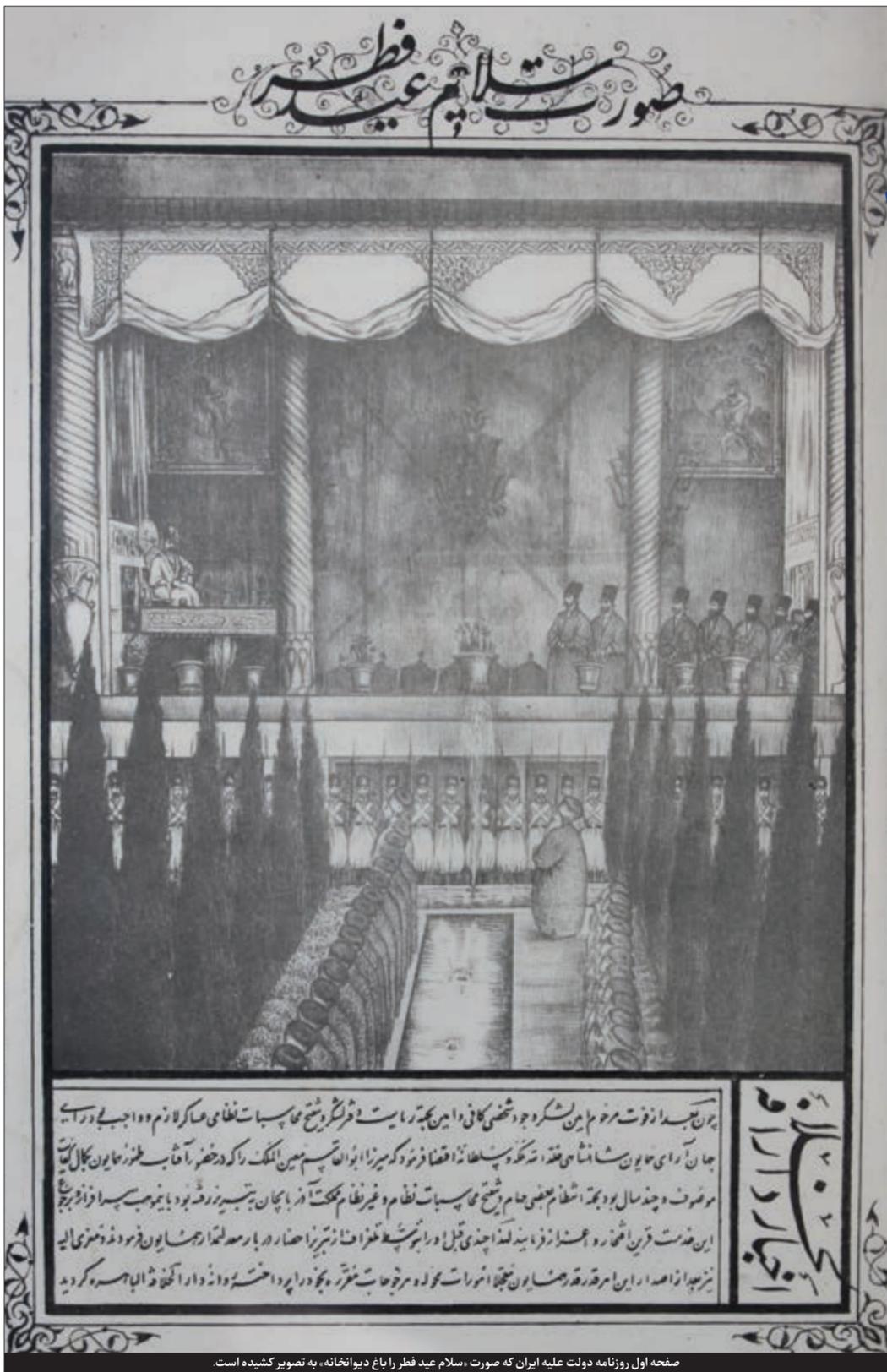
این بخش خبر، بی‌آنکه بگوید به حضور زائران و شلوغی حرم در شب‌های قدر اشاره دارد. زائرانی که تعدادشان در سومین دهه پادشاهی ناصرالدین شاه به حدود ۱۲ هزار نفر می‌رسیده است. در شماره ۴۶۴ روزنامه ایران به تاریخ ۲۹ رمضان ۱۲۹۸ قمری (برابر با ۳ سنبله شهریور) ۱۲۶۰ خورشیدی) آمده است: «قریب دوازده هزار نفر زوار که از ولایات به ارض اقدس مشرف شده، در ایام رمضان المبارک در آستانه مقدسه به دعاگویی و عبادت بسر برده‌اند. «همین روزنامه یک سال بعد در شماره ۴۹۴ به تاریخ ۲۳ رمضان ۱۲۹۹ قمری برابر با ۱۷ اسد (مرداد) ۱۲۶۱ خورشیدی در بخش اخبار «خراسان و سیستان» نوشته است: «بجمدا... این دو ایالت را نظم و امنیت حاصل است. نواب والاکن الدوله فرمانفرمای خراسان و سیستان اوقات ماه مبارک رمضان را از یک ساعت به غروب مانده تا شش ساعت از شب گذشته مشغول رسیدگی به امورات مملکتی هستند. هوا از اول رمضان تغییر کلی یافته، مردم از روزه صدمه ندارند و آسوده خاطر در مساجد و تحت قبه مقدسه و آستانه متبرکه حضرت امام ثامن علی بن موسی الرضا علیه الصلوة والسلام به عبادت و طاعت الهی و دعای وجود اعلی حضرت همایون شاهنشاهی مشغولند.»

روزنامه‌های عهد ناصری تنها یک خبر دیگر درباره ماه رمضان در مشهد دارند که باز هم مربوط است به روزنامه ایران در تاریخ ۲۴ رمضان ۱۳۰۹ قمری (برابر ۳ ثور اردیبهشت) ۱۲۷۱ خورشیدی). از قرار روزنامه وقایعی که از خراسان رسیده است، در این شماره آمده است: «باران رحمت به قدر کفایت باریده، عموم اهالی قرین فراغت بال و رفاقت حال در این ماه مبارک صیام به مراسم طاعت و شکرگزاری و دعاگویی قیام و اشتغال دارند.»

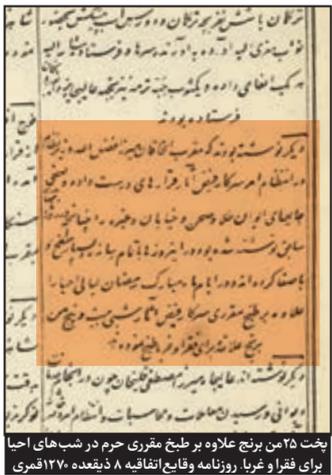
● زیارت مشهد پیش از حج

اما نخستین خبر دوره مظفرالدین شاه از ماه رمضان در مشهد مقدس به سفر زیارتی و اقامت یک‌ماهه امام جمعه سبزواری در رمضان سال ۱۳۱۳ قمری در مشهد اشاره دارد که مصادف بوده با بهمن و اسفند ۱۲۷۴ خورشیدی البته پیش‌تر نیز در دو خبر روزنامه ایران در عهد ناصری به اقامت یک‌ماهه زوار اشاره شده است. برای نمونه ابتدا در شماره ۲۹۹ این روزنامه به تاریخ ۷ شوال ۱۲۹۳ قمری (برابر با ۴ عقرب (آبان) ۱۲۵۵ خورشیدی) آمده است: «در ماه مبارک رمضان زوار زیادی از ممالک محروسه در مشهد مقدس جمع بودند. در اواخر رمضان هر دوازده به وطن مآلوف خود روانه شدند، و سپس در شماره ۳۳۴ روزنامه ایران به تاریخ ۷ شوال ۱۲۹۴ قمری برابر با ۲۳ میزان (مهر) ۱۲۵۶ خورشیدی نوشته شده است: «چند روز قبل زوار زیادی که در ایام سعادت اختتام رمضان المبارک به آستانه مقدسه حضرت رضوی سلام... علیه شرف جسته حرکت نمود به بلاد و اوطان خود عازم شده عود کردند.»

با این پیشینه نخستین خبر دوره مظفری از ماه مبارک رمضان به همین اقامت یک‌ماهه زائران اشاره دارد. در این خبر که مربوط است به سال ۴ شماره ۸ روزنامه



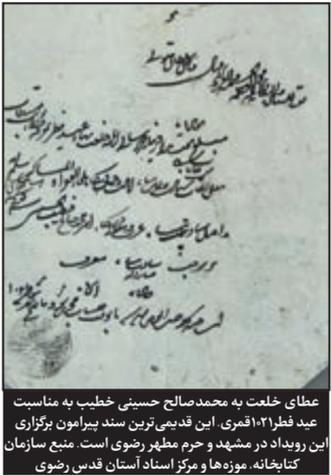
صفحه اول روزنامه دولت علیه ایران که صورت اسلام عید فطر را باغ دیوانخانه، به تصویر کشیده است



روزنامه دولت علیه ایران که در آن تأکید شده انجام کارهای دولتی و رسیدگی به امور مردم از غروب آفتاب به بعد است. ۱۲ رمضان ۱۲۷۸ قمری



عطای خلعت به محمد صالح حسینی خطیب به مناسبت عید فطر ۱۲۱۲ قمری. این قدیمی‌ترین سند بیرامون برگزاری این رویداد در مشهد و حرم مطهر رضوی است. منبع سازمان کتابخانه، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی ۱۲ رمضان ۱۲۷۸ قمری



عطای خلعت به محمد صالح حسینی خطیب به مناسبت عید فطر ۱۲۱۲ قمری. این قدیمی‌ترین سند بیرامون برگزاری این رویداد در مشهد و حرم مطهر رضوی است. منبع سازمان کتابخانه، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی ۱۲ رمضان ۱۲۷۸ قمری

عارض شده روز اول درد و به قم که موافق با سبزه‌هم جمادی الاولی بود به رحمت حق پیوستند...» محتوای این خبر به سنت دیگری اشاره دارد که نمونه‌هایش در طولماهای زیارتی دوره قاجار بسیار است و آن این است که بسیاری از مردم سفر زیارتی خانه خدا را از مشهد شروع می‌کردند و در ادامه به سرزمین وحی و عتبات عالیات مشرف می‌شدند.

شدند. ماه مبارک رمضان در مشهد مشرف بودند در اول شوال از ارض اقدس حرکت کرده از راه عشق آباد و اسلامبول به مکه مشرف شده از راه جبل مرجعت کرده وارد کربلاگردیدند تا اول ربیع‌الثانی در نجف اشرف و کربلا و کاظمین و سامره مشرف بودند و خدمات لائقه به علمای اعلام فرموده در بیستم ربیع‌الثانی از بغداد حرکت کرده تا سه منزلی قم سالم بودند در سه منزلی قم تب شدیدی

حبل‌المتین به تاریخ ۶ شعبان ۱۳۱۴ قمری (برابر با ۲۱ جدی (دی) ۱۲۷۵ خورشیدی) از فوت «جناب مستجاب شریعت‌آقای حاج میرزا محمد حسین امام جمعه سبزواری، آقای شریعت‌مدار حاج سید محمدباقر مجتهد سبزواری در مراجعت از سفر به بیت... الحرام در بلده طیبه قم» گفته شده است. او بنا بر این خبر «امسال در آخر ماه شعبان به ارض اقدس مشرف

رفتارهای ناپسندی که شیوع داشت

نمونه دیگری از این رفتار ناپسند را می‌توان در میان سطور سفرنامه‌های یوشیدا ماساهارو و نویبوشی فوروکاوا یافت. آن‌ها دو جهانگرد ژاپنی هستند که در دوره قاجار و البته در فواصل مختلف به ایران آمده‌اند و در سفرنامه‌های خود اشارات جالبی به ماه رمضان در این دوره کرده‌اند. نویبوشی فوروکاوا درباره آن چنین می‌نویسد: «مردم همه در روز می‌خوانند و هنگام عصر بلند می‌شوند. هر روز غروب در مرکز شهر توپ می‌اندازند تا هنگام افطار را خبر بدهند. با سرآمدن فصل روزه‌داری، مردم همه جمع می‌شوند و گویا به مدت سه روز ضیافت دارند و شراب می‌نوشند و گوشت می‌خورند. خیال می‌کنم که هرچند که شراب نوشیدن در اسلام سخت منع شده است، اما در این مواقع مجاز می‌شود و آن‌ها خود را سزاوار ملامت نمی‌دانند.»

از بیماری که در کمین آن هاست کلاه شرعی درست می‌کنند تا تن به زیر بار این امساک ندهند. خانه اول سفارت روسیه هم در این دوره درباره بد خلقی ایرانیان در ماه رمضان با توجه به ممنوعیت کشیدن قلیان و چپق می‌نویسد: «با نزدیک شدن غروب (ماه رمضان) حتی غالباً بد اخلاق هم می‌شوند، زیرا به چپق و قلیان عادت دارند و چون صرف دخانیات هم ممنوع است از این رو محرومیت مضاعف می‌شود، غالباً شنیده‌ام که ایرانی‌ها گفته‌اند آن‌ها در طول روز گرسنگی و تشنگی را آسان‌تر می‌توانند تحمل کنند تا محرومیت از دخانیات یعنی نیاز تجملی را، دلیلش که ثابت می‌کند اگر عادت می‌شود می‌تواند برای مدتی از نیازهای طبیعی پیشی جوید.»

بیشتر اعیان زاده‌ها بودند، ولی روزه را در هر حال می‌گرفتند و اگر اشخاصی بودند که می‌خواستند طفره برونند، چون حتی در خانه خود هم جایی نداشتند که روزه خوری کنند، ناچار بودند همزنگ جماعت باشند. نمونه دیگری از این رفتار را می‌توان در «سفرنامه بولاک» دید که حاصل حضور ۹ ساله (۱۸۵۱ تا ۱۸۶۰ میلادی) بولاک، پزشک اتریشی ناصرالدین شاه در ایران و دربار قاجار است. او در سفرنامه خود و درباره بعضی رفتارهای ناشایست در این ماه آورده است: «مردمی که عهده‌دار کارهای سنگین و سخت هستند، بر حسب قوانین شرع از گرفتن روزه معافند، اما درست همین‌ها به این معافیت به دیده تحقیر می‌نگرند و روزه را می‌گیرند، در حالی که تنبل‌ها و بیکارها شخصاً خود را معاف می‌کنند یا به بهانه اجتناب

استاد و مقدمه برگرفته از کتابخانه دیجیتال کتابخانه ملی ایران با کمک از مقاله «رمضان در عصر قاجار به روایت سیاحان» نوشته امیر دبیری مهر

